

LAUDATIO ACADÈMICA DELS PROFESSORS FRANCISCO PAULINO IRADIEL MURUGARREN I RAMON FERRER NAVARRO

Antoni Furió
Universitat de València

La nostra Facultat ha viscut moments prodigiosos al llarg de la seua curta però intensa història. Curta, perquè la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de València i, abans, la seua predecessora, la Facultat de Filosofia i Lletres, a penes tenen, en conjunt, més d'un segle d'existència, i intensa, perquè ha estat un viu reflex dels importants canvis –polítics, econòmics, socials i culturals– que han tingut lloc en la nostra societat en aquests poc més de cent anys i, al mateix temps, n'ha estat també ben sovint protagonista destacada¹. La trajectòria dels dos companys que avui honorem, els professors Paulino Iradiel i Ramon Ferrer, s'explica i s'entén millor en el context d'un d'aquests moments portentosos a què abans al·ludia, el que coincideix amb la transició política d'una dictadura a la democràcia i, també, amb la recuperació de l'autogovern dels valencians i de la mateixa consciència de ser valencians. Han estat trenta o quaranta anys importants –potents, vibrants– per a la història medieval valenciana, que ha passat de ser una història autàrquica, tancada en ella mateixa, atrapada en les seues obsessions –com era, per exemple, la nacionalitat dels repobladors que havien vingut a instal·lar-se en el nou regne de València, després de la conquesta de Jaume I, i si havien vingut més aragonesos que catalans o a la inversa–, a una història plenament oberta als temes, els problemes i les preocupacions que interessen la historiografia europea i internacional². Canvis, com deia, importants i d'enorme calat, que han afectat la nostra

¹ Sobre la història de la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de València, a partir dels discursos d'obertura de curs, vegeu Pedro Ruiz Torres, ed., *Discursos sobre la historia. Lecciones de apertura de curso en la Universidad de Valencia (1870-1937)*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2000. Vegeu també Manuel Ardit Lucas, "La producció autòctona: la historiografia valenciana en els últims vint-i-cinc anys", en Ángel San Martín, ed., *Fi de segle: incerteses davant un nou mil·lenni*, València, Ajuntament de Gandia-Universitat de València, 1994, pp. 141-151.

² Antoni Furió, "De la autarquía al intercambio: la historia medieval valenciana entre 1939 y 1989", *Hispania*, L-175 (1990), pp. 903-920; Ferran Garcia-Oliver, *Terra de feudals: el País Valencià en la tardor de l'Edat Mitjana*, València, Edicions Alfons el Magnànim-IVEI,

manera d'entendre i escriure la història i que s'han produït en l'espai de només uns pocs decennis, en els quals hem viscut, gràcies en bona part a persones com les que avui honorem, una veritable renovació de la nostra disciplina. No hauríem d'ocultar tampoc la incertesa i la preocupació per l'hora present i, sobretot, pels anys a venir, per un futur que ja comença a perfilar-se.

Fa uns cent-cinquanta anys, a mitjan segle XIX, encara no existia pròpiament la història com a disciplina científica, que tot just estava fent encara els seus primers passos en les universitats alemanyes, de la mà de Leopold von Ranke. A Espanya, la història només era una matèria que s'ensenyava en la Facultat de Dret, i lògicament el seu contingut se centrava primordialment en temes jurídics i institucionals. La història només s'independitzà del dret, i també de la religió, amb la creació de la Facultat de Filosofia i Lletres el 1857³, que comptava amb assignatures d'Història d'Espanya, Història General i Història de la Filosofia⁴. La de València era, a finals del segle XIX, una de les sis facultats de Filosofia i Lletres que hi havia en les deu universitats que hi havia aleshores a Espanya, i en les quals s'impartien dos cursos d'història universal i un d'història d'Espanya. N'hi havia prou amb dos professors: un catedràtic i un ajudant. Avui, la nostra facultat compta amb més de dos-cents professors, una progressió espectacular, distribuïts fins fa poc en set departaments: Prehistòria i Arqueologia, Història de l'Antiguitat i de la Cultura Escrita, Història Medieval, Història Moderna, Història Contemporània, Geografia i Història de l'Art. Ara, des de fa a penes un any, en som només quatre i esperem que les fusions forçoses no continuen i acabem reduïts tots a un sol departament d'història o, pitjor encara, d'humanitats. Perquè aquesta és la gran amenaça i el gran repte dels pròxims anys: que tot el que s'ha avançat al llarg del segle XX, l'especialització del coneixement històric, retrocedisca ara en un retorn a les generalitats, que no una altra cosa és el que s'amaga sota el nom d'humanitats. Vam avançar molt en els combats per la història que propugnava Lucien Febvre, un dels pares fundadors dels *Annales*, en el combat per fer de la història una disciplina científica, una ciència social, que tenia per objecte la societat humana, l'home en societat, i

1991; Enric Guinot, "La història oficial: el discurs històric des de la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de València en el primer franquisme (1939-1960)", *Saitabi*, 47 (1997), pp. 11-20.

³ La llei Moyano (pel nom del ministre, Claudio Moyano) d'Instrucció Pública de 9 de setembre de 1857 organitzava l'ensenyament universitari en sis facultats: Filosofia i Lletres, Ciències Exactes, Ciències Físiques i Naturals, Medicina, Dret i Teologia. També fixava en deu el nombre d'universitats a tot Espanya: la Central, a Madrid, i nou de districte a Barcelona, Granada, Oviedo, Salamanca, Santiago, Saragossa, Sevilla, València i Valladolid.

⁴ Pedro Ruiz Torres, *Discursos sobre la historia*, cit.

hem retrocedit enormement renunciant a ser una ciència social i tornant a les humanitats. Com recularem igualment renunciant a la història medieval, a la història antiga, a la història moderna i llançant per la borda tot un segle d'avanços en l'especialització, si és que és això el que ens espera.

Els moments més brillants de la història medieval valenciana –ho recordaran els professors Iradiel i Ferrer, perquè hi van contribuir directament– van ser els anys vuitanta i noranta, quan hi havia una llicenciatura de Geografia i Història amb tres cursos comuns i dos d'especialització⁵. Cada any hi havia almenys dues desenes d'estudiants d'història medieval en quart curs i altres tants en cinquè, i d'ací va sorgir una veritable eclosió de tesines i tesis doctorals, com no hi havia hagut mai, i com no tornaria haver-ne de nou, en suprimir-se aquest pla i, més tard, en substituir-se fins i tot la llicenciatura pel grau⁶. Naturalment, la qualitat no depèn de la quantitat, i poden sorgir tesis esplèndides en moments estèrils, però sens dubte la quantitat contribueix a trencar l'excepcionalitat i a fer més habitual la qualitat, com testimonien les tesis de molts dels ací presents, dirigides en gran mesura pels professors Iradiel i Ferrer. Em sembla, i reconec que puc estar equivocac, que aquesta –l'ofensiva contra l'especialització– és una mala orientació, que perd de vista fins i tot quina ha de ser la funció de la Universitat. La Universitat no ha d'estar al servei de les necessitats del mercat laboral, no ha de limitar-se a la formació d'una mà d'obra qualificada i competitiva. Hi ha altres establiments educatius i formatius pensats per a aquesta finalitat. La Universitat, i el coneixement històric en particular, serveix, o hauria de servir, per a altres coses. Per a comprendre el món, que va dir Joan Reglà⁷, il·lustre degà d'aquesta casa en un dels moments prodigiosos a què abans al·ludia, i fins i tot per a transformar-lo, que afegiria Marx.

⁵ Si fins 1972 els estudis d'història havien format part dels cursos comuns de la Facultat de Filosofia i Lletres, la modificació del pla d'estudis d'aquest any va donar carta de naturalesa a la creixent especialització que vivia la universitat i que portà a la creació de la Facultat de Geografia i Història i dels diferents departaments especialitzats. Cinc anys després, el 1977, es van definir els plans d'estudis de primer i segon cicle, amb la titulació de Geografia i Història. Els plans d'estudis successius (1993, modificats en 1996 i 2000) seguiren els criteris d'especialització en les distintes àrees de coneixement que es corresponien amb els distintes departaments de la facultat, un procés que quedà completament avortat amb la implantació de les noves titulacions de grau quan es va posar en marxa l'Espai Europeu d'Educació Superior.

⁶ En total, es van llegir 28 tesis doctorals i 27 tesis de llicenciatura entre 1984 i 2008. Un volum –i un ritme anual– molt superior no sols al del període precedent, sinó també al que seguí en els deu anys següents.

⁷ Joan Reglà, *Comprendre el món (reflexions d'un historiador)*, Barcelona, AC, 1967; segona edició, València, Publicacions de la Universitat de València, 2006.

Sempre he pensat que un dels indicadors de la bona salut –incloent-hi la política i l'econòmica– d'una societat o d'un país, estava no només en el PIB i en el PIB per càpita, sinó en la proporció d'aquest PIB dedicada a l'educació i, per exemple, als estudis d'orientalisme o d'història medieval. ¿Qui estudiarà l'Orient Mitjà –Egipte, Mesopotàmia–, tan decisius per entendre el naixement de la civilització, o el País Valencià a l'edat mitjana, si es transmet la idea que el que realment serveix i fa falta és una bona escola de negocis o un màster en direcció d'empreses?

Els progressos de la historiografia valenciana, i en particular de la història medieval, deuen molt a la contribució dels dos mestres, col·legues i companys que avui honorem, en un moment important de les seues vides laborals –la jubilació–, però de cap manera de les seues vides com a historiadors i acadèmics, ja que tots dos continuen en exercici, l'un com a professor emèrit, impartint cursos de màster i participant en congressos i reunions científiques, i l'altre com a president de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua, al capdavant de la qual ha dut a terme una digníssima i meritòria tasca.

Fa més de quaranta anys que Ramon Ferrer⁸ em va donar classe per primera vegada, en segon curs de comuns de la llicenciatura de Geografia i Història (i més tard el tornaria a tenir de professor en l'especialitat d'història medieval). Però en fa més encara, quasi mig segle, que Ramon començà a donar classe a la nostra universitat, quan era encara, l'any 1972, professor ajudant de classes pràctiques. Ramon Ferrer ha estat un gran professor, capaç de comunicar, de transmetre a l'estudiant, el seu entusiasme per la història medieval, sobretot quan donava les classes en valencià, cosa que el feia més pròxim i augmentava la seua capacitat de convenciment, tot i la seua cara de pomes agres, que feia tirar enrere més d'un. I Ramon Ferrer ha estat també un investigador important de la història medieval valenciana, format justament en aquells anys en què aquesta tornava a la universitat, al final ja dels anys seixanta. En efecte, als anys quaranta i cinquanta, els més durs de la postguerra, la Universitat de València va viure d'esquenes al seu propi país i la seua història, que considerava poc acadèmica i confinava als llimbs de la història local. En aquells anys, la història medieval valenciana sobrevisqué sobretot gràcies als investigadors del

⁸ Ramon Ferrer Navarro (Vila-real, 1946), llicenciat en Geografia i Història per la Universitat de València el 1970 i doctor per la mateixa universitat el 1972, va ser premi extraordinari de Llicenciatura i de Doctorat, becari del CSIC els anys 1970-1973, professor ajudant del Departament d'Història Medieval els anys 1970-1972, professor adjunt interí entre 1972 i 1977 i professor adjunt des d'aquest últim any; acadèmic numerari de la Reial Acadèmia de Cultura Valenciana des de 1984 i de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua des de 2001.

CSIC, de la Escuela de Estudios Medievales, amb Manuel Dualde i els seus deixebles i, també, gràcies a una generació d'arxivers investigadors⁹. Als anys seixanta, Joan Reglà va establir una nova agenda per a la història valenciana, que tan fructuosa havia de mostrar-se i que anava des del segle XV, que encarregà a Ernest Belenguier, a la Guerra de Successió en el segle XVIII, adjudicada a Carme Pérez Aparicio, i la Revolució Liberal, assignada a Manuel Ardit¹⁰. Tot un programa per a la història valenciana, dut a terme des de la universitat. L'agenda s'amplià a l'edat mitjana, a finals dels seixanta i començaments dels setanta, de la mà d'Antonio Ubieto i els seus deixebles, entre els quals, Ramon Ferrer. Les tesis de llicenciatura¹¹, primer, i les de doctorat¹², des-

⁹ Una generació formada per, a més del mateix Manuel Dualde (1914-1955), Francesc Sevillano Colom (1909-1976), Vicent Salavert Roca (1911-1933), Miquel Gual Camarena (1916-1974), Leopold Piles Ros (1916-1988), Josep Camarena Mahiques (1921-2004), Francesc Roca Traver (1921-2018), Amparo Cueves Granero (1924-2015), Amparo Pérez Pérez (1925) i Antoni Mut Calafell (1928-2017).

¹⁰ Ernest Belenguier Cebrià, *València en la crisi del segle XV*, Barcelona, Edicions 62, 1976; Emilia Salvador, *La economía valenciana en el siglo XVI: comercio de importación*, tesi doctoral, 1970; la tesi de Ricardo García Cárcel, sobre les Germanies, apareixeria després de la mort de Reglà, que n'havia dirigit la tesi de llicenciatura sobre el mateix tema; Eugenio Císcar Pallarés, *Los moriscos en el reino de Valencia (nuevas perspectivas y planteamientos)*, tesi de llicenciatura, 1971 (la tesi doctoral, *Tierra y señorío en el País Valenciano (1570-1620)*, desaparegut ja Reglà, seria dirigida per Bartomeu Escandell i llegida el 1974); Sebastián García Martínez, *Valencia bajo Carlos II: bandolerismo, reivindicaciones agrarias y servicios a la monarquía*, 1971; Lluís Guia, *La represión del bandolerismo en el virreinato de fray Pedro de Urbina (1650-1652)*, tesi de llicenciatura, 1972; Carmen Pérez Aparicio, *La Guerra de Sucesión en el País Valenciano*, tesi de doctorat, 1972; finalment, la tesi de Manuel Ardit, *Revolución burguesa y revuelta campesina (País Valenciano, 1789-1840)*, llegida el 1973, va ser dirigida per José M. Cuenca Toribio.

¹¹ Pedro López Elum, *Contribución al estudio demográfico de la comarca de Alcira en el siglo XV*; Ramon Ferrer Navarro, *Relaciones comerciales de Valencia en 1393*; i José Hinojosa Montalvo, *Algunos aspectos del comercio valenciano en 1394*, les tres dirigides per Antonio Ubieto Arteta i llegides el 1970.

¹² Pedro López Elum, *El impuesto del morabatí, su base económica y sus aplicaciones demográficas: datos para su estudio (siglos XIII-XVIII)*; Ramon Ferrer Navarro, *Panorámica comercial de Valencia y su puerto a fines del siglo XIV: datos para su estudio*; i José Hinojosa Montalvo, *Valencia y el comercio de exportación durante la primera década del siglo XV: (coses vedades)*, les tres dirigides també per Antonio Ubieto Arteta i llegides el 1972. També caldria fer esment ací, perquè s'inscriuen en la mateix temàtica i perquè van ser dirigides igualment per Ubieto, de la tesi doctoral d'Amparo Cabanes Pecourt, *Aportación al estudio de la economía eclesiástica del Reino de Valencia en la Baja Edad Media*, llegida el 1971, i de les tesis de llicenciatura i de doctorat de María Luisa Cabanes Català, *Cosés vedades en 1433* (1971) i *La Zaydia: un monasterio valenciano en la Edad Media. Aportación a su estudio* (1974), respectivament.

prés, de Pedro López Elum, Ramon Ferrer i José Hinojosa, entre altres, llegides als primers anys setanta, van significar, per una part, la dedicació, per primera vegada, de la investigació històrica a la història medieval valenciana¹³ i, per altra, el fet que aquesta dedicació se centràs fonamentalment en aspectes socioeconòmics, iniciant així el que seria un tret distintiu del Departament d'Història Medieval de la Universitat de València: la seua orientació preferent cap a la història econòmica.

En aquells anys inicials del medievalisme (acadèmic) valencià, es tractava, en molts aspectes, de partir quasi de zero (calia apamar-ho tot: el nombre de persones, les magnituds dels tràfics mercantils, els productes comercialitzats, les rendes dels monestirs), de fer una història eminentment extensiva, de romputa de camps inexplorats. Els estudis de Ramon Ferrer d'aquests anys estan dedicats a la demografia i al comerç d'exportació, a partir de fonts com el morabatí o els registres de Coses Vedades¹⁴. La seua gran contribució, però, serà, uns anys després, l'edició, junt amb Amparo Cabanes, del *Llibre del Repartiment*, els tres primers registres de la Cancelleria de Jaume I¹⁵. Les incursions posteriors de Ramon Ferrer han incidit en aquests mateixos temes, i en particular en la repoblació posterior a la conquesta cristiana del segle XIII¹⁶, o s'han obert a d'altres nous, com, sobretot, l'onomàstica¹⁷, aquesta última privilegiada

¹³ Sobre la recerca històrica medieval sota la direcció d'Antonio Ubieto als anys seixanta, molt poc atenta als temes valencians, vegeu els treballs citats a la nota 2.

¹⁴ La tesi doctoral seria publicada cinc anys després de la seua lectura, amb el títol de *La exportación valenciana en el siglo XIV*, Saragossa, CSIC, 1977, i altres treballs d'aquests anys són "Los judíos en el comercio valenciano durante el siglo XIV", la seua comunicació al *Primer Congrés d'Història del País Valencià*, València, 1980, pp. 553-566, i *Documentos y datos para un estudio toponímico de la Región valenciana*, València, 1981, en col·laboració amb Amparo Cabanes i Abelardo Herrero.

¹⁵ M. Desamparados Cabanes Pecourt i Ramon Ferrer Navarro, eds., *Llibre del Repartiment del Regne de València*, Saragossa, Anubar, 3 vols., 1979-1980.

¹⁶ "Repoblación y feudalismo en el reino de Valencia", en *En torno al feudalismo hispánico. I Congreso de Estudios Medievales*, Ávila, Fundación Sánchez Albornoz, 1989, pp. 401-416; "Aspectes demogràfics de la conquesta: població preexistent i repoblació en el Regne de València", en *En torno al 750 aniversari. Antecedents y conseqüències de la conquesta de València*, València, Consell Valencià de Cultura, vol. I, 1989, pp. 319-334; "Las ciudades en el reino de Valencia durante la Baja Edad Media", en *Concejos y ciudades en la Edad Media hispánica. II Congreso de Estudios Medievales*, Ávila Fundación Sánchez Albornoz, 1990, pp. 175-198; *Conquista y repoblación del Reino de Valencia*, València, Del Cènia al Segura, 1999; "La emigración aragonesa a la ciudad de Valencia durante el siglo XIV", *Aragón en la Edad Media*, 20 (2008), pp. 321-334.

¹⁷ "Onomàstica i mobilitat de la població de Vila-real (segle XV-XVI)", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 81 (2005), pp. 353-363; "Onomàstica medieval valenciana: la comarca de la Plana Baixa", *Butlletí de la Societat d'Onomàstica*, 108/109 (2008),

també en virtut de la seua condició de president de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua¹⁸. I és sobre aquesta condició sobre la que voldria tancar la meua brevíssima semblança. Ramon Ferrer ha contribuït poderosament a la dignificació d'una institució que va nàixer enmig de molts dubtes i no pocs rebuïgs. L'Acadèmia Valenciana de la Llengua es va crear per intentar encalmar les encrespades aigües de la convivència valenciana, si més no, en matèria lingüística, cosa que no evità ni les suspicàcies ni els atacs per part dels qui consideraven que no calia o que estava instrumentalitzada pel poder polític. Més enllà de com de fonamentades estiguessen aquestes acusacions, el que és cert és que la figura de Ramon Ferrer s'ha magnificat i ha contribuït a engrandir el paper de l'Acadèmia en els últims i convulsos anys. Multiplicant-se en actes en favor de la llengua –i no sols de la llengua, sinó també de la cultura valenciana, com va ser la seua presència fins el darrer moment en el plató de l'extinta Radiotelevisió Valenciana– i impulsant col·loquis, publicacions de llibres i edició de documents. En aquest sentit, voldria destacar la tasca de foment de l'edició de fonts històriques valencianes que fa des de l'Acadèmia, subvencionant primer la transcripció i l'estudi i després la publicació de documentació medieval, com és el cas dels Llibres del Justícia de València, Alcoi i Cocentaina, o els Manuals de Consells d'Alzira i de Vila-real, en col·laboració amb les Publicacions de la Universitat de València. Una iniciativa que esperem que es pugua estendre també a d'altres arxius valencians, riquíssims en fonts medievals, encara inèdites. Per altra part, la tasca de Ramon Ferrer al capdavant de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua i el consens que ha aconseguit aglutinar entorn seu, han estat reconeguts no sols per la recent renovació del seu mandat com a president de la institució, sinó també o, sobretot, pel fet que els seus suports hagen estat plurals, totalment independents ja del sistema amb el qual van ser inicialment designats els membres de la institució, és a dir, a proposta dels diferents partits de l'arc parlamentari. Ramon Ferrer ha crescut, com deia, la seua figura i el seu llegat, en el qual continua treballant i que estic segur que encara ens depararà moltes alegries i motius pels quals estar-li agraït.

Paulino Iradiel vingué a València com a catedràtic d'història medieval l'any 1981¹⁹. Ja aleshores era un historiador reputat, que havia estudiat primer a Sa-

pp. 157-183; "Recorregut valencià dels cognoms procedents de Lleida a partir del Llibre del Repartiment", *Butlletí de la Societat d'Onomàstica*, 119 (2010), pp. 117-126 (amb Emili Casanova).

¹⁸ Ramon Ferrer Navarro, membre de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua des de l'any 2001, en va ser elegit president l'any 2011, càrrec que continua ostentant en l'actualitat.

¹⁹ Francisco Paulino Iradiel Murugarren (Miranda de Arga, 1945) va estudiar a la Universitat de Salamanca, on va tenir de professors, entre altres, Miguel Artola, José Ángel

lamanca i, després, a Bolonya, al Colegio de España, fundat al segle XIV pel cardenal Albornoz i pel qual han passat al llarg de la seua història 1.900 col·legials, reclutats entre els millors estudiants espanyols. Paulino sempre ha estat, i amb raó, molt orgullós de la seua condició de *bolonio*, que comparteix amb alguns altres, pocs, professors de la nostra facultat. En arribar a València era ja autor de dos llibres importants, la seua tesi de llicenciatura, sobre la indústria tèxtil a Castella, que continua sent citada com una obra de referència en la matèria, i, menys coneguda, per haver estat publicada a Itàlia, la seua tesi doctoral sobre les propietats justament del Colegio de España, una obra d'història agrària que era tot un homenatge als historiadors italians que s'havien ocupat del tema i que ens obriria a molts de nosaltres l'accés a una de les historiografies, en aquells moments i encara avui, més fecundes en el camp de la història econòmica.

Paulino Iradiel és navarrès d'origen –i encara recorde quan, per a la meua sorpresa, el van invitar fa molts anys a un *Congreso Mundial Vasco*²⁰, i més encara, quan va acceptar i hi participà–, castellà i italià de formació, però valencià i catalanoaragonès d'adopció i professió. No sols ha passat ací la meitat de la seua vida, sinó també probablement els millors anys d'aquesta. És a València on ha arrelat ell i la seua família, on ha criat els seus fills, on ha format deixebles i ha creat escola, una de les més reconegudes i amb major projecció exterior de la historiografia medieval peninsular. La renovació de la història medieval valenciana en aquests últims trenta anys va indissolublement lligada

García de Cortázar i, especialment, José Luis Martín, que seria el seu mestre i el director de la seua tesi de llicenciatura, *Evolución de la industria textil castellana en los siglos XIII-XVI. Factores de desarrollo, organización y costes de la producción manufacturera en Cuenca*, Salamanca, Universidad de Salamanca, 1974, una obra que durant molt de temps ha estat el seu llibre més citat i un títol de referència en aquest camp. Tot i així, la dedicació a la història medieval i, en particular, a la història econòmica rebria una important empena amb la seva estada a Itàlia, com a becar del Colegio de España a Bolonya durant els anys 1970 i 1971, i el contacte directe i estimulant amb dos dels millors medievalistes italians de l'època, Ovidio Capitani, catedràtic de la Universitat de Bolonya, i Federigo Melis, l'impulsor i factòtum de l'Istituto Internazionale di Storia Economica Francesco Datini de Prato. Capitani seria el director de la seua tesi de doctorat sobre la propietat agrària del Colegio de España, a partir de fonts documentals de la mateixa institució: *Progreso agrario, desequilibrio social y agricultura de transición: la propiedad del Colegio de España en Bolonia (siglos XIV y XV)*, Bolonya, Publicaciones del Real Colegio de España, 1978. Melis, per la seua part, eixamplaria el seu interès per l'economia medieval en introduir-lo en els estudis sobre el comerç mediterrani, que tenien aleshores el seu principal focus al Datini.

²⁰ En realitat, es tractava del II Congreso Mundial Vasco. Congreso de Historia de Euzkadi Herria, celebrat a les tres capitals basques el 1987 amb la participació d'un miler d'experts, organitzats en 35 simposis. https://elpais.com/diario/1987/08/27/sociedad/557013608_850215.html

a la seua figura i la seua obra. A Paulino hem d'agrair-li que, sense abandonar-la del tot²¹, deixàs de costat la història castellana per a dedicar-se plenament a la valenciana i a la del conjunt de la Corona d'Aragó, molt més pròxima, en els temes, les preocupacions i les fonts, a la d'Itàlia, que tant coneixia, i sobre la qual ha continuat interessant-se. El professor Iradiel ha impulsat el diàleg i el debat amb altres historiografies, principalment, com dic, la italiana, però no sols²². Ha contribuït a revitalitzar l'estudi i el protagonisme del Mediterrani occidental, no sols en el camp del gran comerç internacional, sinó també com a espai d'intercanvis culturals i tècnics. Ha fet contribucions importants des de l'àmbit de la reflexió teòrica, amb les seues consideracions sobre el feudalisme i la crisi baix-medieval, i des del camp de la metodologia, amb la seua aposta per la prosopografia com a tècnica d'investigació. Ha sabut orientar i dirigir les tesis de l'actual generació de medievalistes valencians, cap a la història urbana, les elits polítiques i socials, el comerç i la indústria, i fins i tot s'ha endinsat en el món agrari, ja que també va ser ell el director dels qui vam començar les nostres tesis abans de la seua arribada²³. I ha sabut coordinar la

²¹ A més de la part castellana del manual, fet en col·laboració amb Salustiano Moreta i Esteban Sarasa, *Historia medieval de la España cristiana*, Madrid, Cátedra, 1989, Paulino Iradiel continuà treballant sobre l'edat mitjana castellana en, entre altres treballs, "Formas de poder y de organización de la sociedad en las ciudades castellanas de la Baja Edad Media", en *Estructuras y formas de poder en la historia*, Universidad de Salamanca, 1991, pp. 23-50, i "Fernando III y el Mediterráneo", en *Fernando III y su tiempo (1201-1252)*, León, Fundación Sánchez Albornoz, 2003, pp. 157-181.

²² I ací caldria destacar particularment la seua assistència regular i activa participació, gairebé tots els anys des de fa tres dècades, a les *Settimane di Studi* de l'Istituto Internazionale di Storia Economica "Francesco Datini", establert a Prato, del comitato scientifico i de la giunta del qual ha format part fins a la seua jubilació.

²³ En total, Paulino Iradiel ha dirigit 21 de les 28 tesis doctorals d'història medieval que s'han llegit a la Universitat de València entre 1984 i 2008. La relació d'autors i títols figura de manera detallada en el llibre que li han ofert els seus doctorands, coordinat per David Igual i Germán Navarro, *El País Valenciano en la Baja Edad Media. Estudios dedicados al profesor Paulino Iradiel*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2018. Hi trobem, per ordre alfabètic, Joaquim Aparici, José Bordes, Francesc A. Cardells, Enrique Cruselles, José María Cruselles, Manuel de Esteve, Antoni Furió, Ferran Garcia-Oliver, Enric Guinot, David Igual, Antoni Llibrer, Francisco J. Marzal, Nieves Munsuri, M. Rosa Muñoz Pomer, Rafael Narbona, Germán Navarro, Carles Rabassa, Mateu Rodrigo, Manuel Ruzafa, Josep Torró i Pau Viciano. Quant a la seua extensa producció, no és aquest el lloc per fer-ne una relació detallada, que el lector podrà trobar a l'aproximació bibliogràfica que en fan Germán Navarro i David Igual a "Paulino Iradiel. Historiador crítico del medievalismo", en el llibre *El Mediterráneo medieval y Valencia. Economía, sociedad, historia*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2017, que recull quinze treballs de l'autor.

recerca del departament a través dels nombrosos projectes d'investigació que ha dirigit de manera ininterrompuda durant quasi vint anys²⁴.

Però de Paulino cal destacar-ne sobretot l'ambició teòrica, la capacitat explicativa, la recerca de sentit. Al capdavant, investigar, fer història, és això: fer intel·ligibles els processos històrics. La història no pot ser només pur empirisme, mera descripció. Limitar-se a glosar el que diuen les fonts. Ni tan sols refugiar-se en el relat. El coneixement històric, com a coneixement científic, demana explicacions, interpretacions. Fa molt de temps, en la prehistòria de tot plegat, als anys setanta i vuitanta, estudiàvem encara magnituds i estructures: el volum de la població i de la producció agrària, la superfície cultivada, els tràfics comercials, les estructures familiars... De les estructures i els volums passarem a estudiar també els agents socials: els senyors i els camperols, els mercaders, els notaris, els ciutadans, els esclaus, les colònies d'estrangers... I les relacions que s'establien entre tots ells, a través de la propietat, de la fiscalitat, del mercat, del crèdit... Tot això ens ha permès, i ha permès sobretot a Paulino Iradiel, encarar temes majors com el creixement econòmic, la seua naturalesa, els seus fonaments, els seus ritmes. No debades l'últim, o millor dit, el penúltim article de Paulino, —perquè el que està escrivint és sempre el penúltim, sempre n'hi haurà un altre darrere—; el penúltim, dic, està consagrat a l'explicació i la interpretació del gran creixement medieval, a definir-lo i mesurar-lo²⁵.

El creixement econòmic és una de les grans preocupacions dels nostres dies, sobretot arran de la seua paralització o ralentització a partir de la crisi del 2008. De la mateixa manera, una de les conseqüències del creixement, que la crisi ha permès revelar en tota la seua cruesa, és l'increment de les desigualtats. Treballs com el de Piketty demostren la gran contribució que pot fer la història —en aquest cas, la dels últims dos-cents o tres-cents anys—²⁶ a la millor com-

²⁴ Entre els quals, “Élites locales e internacionales en áreas de convergencia de la Europa mediterránea medieval: Valencia, 1350-1525” (PB95-1.102/1996-1999); “Las ciudades portuarias en el proceso de desarrollo económico italiano y español entre la Edad Media y la Edad Moderna (1400-1700)” (HI2000-0419); “Ciudades portuarias y regiones económicas en el Mediterráneo de la Corona de Aragón” (BHA2002-03387); “Migraciones, élites económicas e identidades culturales en la Corona de Aragón (1350-1500)”, (HUM2005-04804/HIST); “Élites sociales y estructuras económicas comparadas en el Mediterráneo occidental (Corona de Aragón, Francia e Italia) en la Baja Edad Media” (HAR2008-06039/HIST); e “Identidades urbanas Corona de Aragón-Italia: redes económicas, estructuras institucionales, funciones políticas” (HAR2011-28861).

²⁵ Paulino Iradiel, “Definire e misurare la crescita economica medievale”, a *La crescita economica dell'Occidente medievale. Un tema storico non ancora esaurito*, Atti del XXV Convegno Internazionale di Studi (Pistoia, 14-17 maggio 2015), Roma-Pistoia, Viella, 2017, pp. 25-46.

²⁶ Thomas Piketty, *Le Capital au XXIe siècle*, París, Seuil, 2013.

premsió dels grans problemes del nostre temps. Els projectes d'investigació que duem a terme des del Departament d'Història Medieval de la Universitat de València –l'últim i actualment vigent es titula no per casualitat *Creixement econòmic i desigualtat social en el Mediterrani occidental en la baixa edat mitjana*, i en el qual participa també com a investigador el professor Iradiel– segueix aquesta mateixa estela, que és l'estela traçada per Paulino en aquests trenta-sis anys d'estada a la nostra universitat, al capdavant del nostre departament. El seu ha estat no només un mestratge, sinó també un lideratge fecund, basat, com no podia ser d'una altra manera, en el respecte a l'autonomia i la consideració a l'obra de cadascú. És el que fan els grans mestres. Paulino Iradiel ha estat i continua sent un dels grans. Respectat i reconegut ací i fora d'ací. Ha estat i continua sent la cara visible de l'escola valenciana, una de les més dinàmiques i amb major projecció del medievalisme espanyol. Tots li devem molt, i és just reconèixer-ho en actes com el d'avui.

Que, insistesc, no suposen cap punt i a part en la vida i la trajectòria acadèmica dels nostres homenatjats. Paulino continua vinculat al departament com a professor emèrit, impartint cursos i participant en seminaris i reunions científiques, i a Ramon Ferrer encara li queden molts anys per davant com a president renovat de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua. La seua energia i la seua capacitat i voluntat de treball, molt més enllà de l'edat reglamentària, ens serviran d'exemple i d'estímul en aquests anys difícils, plens de dubtes i incerteses sobre el seu ensenyament i la seua importància relativa en el pla d'estudis, per a la nostra disciplina, la història medieval, i per a la ciència històrica en general. Una ciència amb una forta dimensió social, que no es limita només a donar títols, sinó que vol continuar invitant i ajudant a pensar, a comprendre el món i, si és possible, transformar-lo per a millor.

Paulino Iradiel

PUBLICACIONES DE FRANCISCO PAULINO IRADIEL MURUGARREN

Llibres

- Evolución de la industria textil castellana en los siglos XIII-XVI. Factores de desarrollo, organización y costes de la producción manufacturera en Cuenca*, Salamanca, Publicaciones de la Universidad de Salamanca (1974), 408 p.
- Progreso agrario, desequilibrio social y agricultura de transición. La propiedad del Colegio de España en Bolonia (siglos XIV y XV)*, Bolonia, Publicaciones del Real Colegio de España (1978), 592 p.
- Traductor junto a I. Moll del libro editado por T.H. ASTON Y C.H.E. PHILPIN [*The Brenner debate: agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe*], *El debate Brenner: estructura de clases agraria y desarrollo económico en la Europa preindustrial*, Barcelona, Crítica (1988), 402 p.
- “La crisis medieval”, en A. DOMÍNGUEZ ORTIZ, *Historia de España*, IV, Barcelona, Planeta, (1988), pp. 5-296.
- Historia Medieval de la España cristiana* (en colaboración con S. MORETA y E. SARASA), Madrid, Cátedra (1989 y diversas ediciones posteriores), 701 p.
- Las claves del feudalismo*, Barcelona, Planeta (1991), 118 p.
- Oficios artesanales y comercio en Castelló de la Plana (1371-1527)*, en colaboración con G. NAVARRO, D. IGUAL, J. APARICI, Castellón, Fundación Dávalos (1995), 330 p.
- F.P. IRADIEL y J.M. CRUSELLES (coordinadores y autores), *De València a Roma a través dels Borja* (Congrés commemoratiu del 500 Aniversari de l'Any jubilar d'Alexandre VI, València 2000), Valencia-Roma: Generalitat Valenciana-Ministero per i Beni e le Attività Culturali (2006), 448 p.
- P. IRADIEL, G. NAVARRO, D. IGUAL, C. VILLANUEVA (eds.), *Identidades urbanas Corona de Aragón-Italia. Redes económicas, estructuras institucionales, funciones políticas (siglos XIV-XV)*, Zaragoza, Prensas de la Universidad de Zaragoza (2016), 345 p. (Presentación, pp. 9-16).
- El Mediterráneo medieval y Valencia. Economía, sociedad, historia*, València: Publicacions de la Universitat de València (2017), 400 p.

Articles en revistes científiques i capítols de llibre

- “Estructuras de producción y de consumo de productos agrarios en los siglos XIV y XV. El modelo del Colegio Español de Bolonia”, en *El cardenal Albornoz y el Colegio de España*, Bolonia, Publicaciones del Real Colegio de España, vol. IV, (1979), pp. 429-468.
- “Bases económicas del Hospital de Santiago en Cuenca: tendencias del desarrollo económico y estructura de la propiedad agraria”, *Anuario de Estudios Medievales*, (Actas Congreso Internacional hispano-portugués sobre Órdenes Militares en la Península durante la Edad Media), 11 (1981), pp. 181-246.

- “Estructuras agrarias y modelos de organización industrial precapitalista en Castilla”, *Studia Historica. Historia Medieval*, I (1983), pp. 87-112.
- “Feudalisme mediterrani: un estat de la qüestió”, *Debats*, 5 (1983), pp. 8-21.
- “Marxismo y desarrollo económico en la Europa preindustrial. Introducción al debate de R. Brenner”, *Debats*, 5 (1983), pp. 61-68.
- “Feudalismo agrario y artesanado corporativo”, *Studia Historica. Historia Medieval*, II (1984), pp. 55-88.
- “Tenir cura del cos, tenir cura de la imatge”, en *Imatge i paraula als segles XIV-XV*, Catálogo de exposición, Llotja de València, Diputació Provincial de València (1985), sin paginar.
- “La transición y los aspectos del desarrollo comercial y manufacturero en la Europa bajomedieval y moderna”, en *Cien años después de Marx*, Román REYES (ed.), Madrid, Akal (1986), pp. 420-425.
- “En el mediterráneo occidental peninsular: dominantes y periferias dominadas en la Baja Edad Media”, *Áreas. Revista de Ciencias Sociales*, (Actas del Congreso Internacional *Desigualdad y dependencia. La periferización en el Mediterráneo occidental (ss.XII-XIX)*). Murcia 14-16/V/1984, Murcia (1986), pp. 64-77.
- “Familia y función económica de la mujer en actividades no agrarias”, *La condición de la mujer en la Edad Media* (Actas del coloquio celebrado en la Casa de Velázquez, 5-7/XI/1984), Madrid, Casa de Velázquez-Universidad Complutense (1986), pp. 223-259.
- “Tenir cura del cos, tenir cura de la imatge: els paradigmes de la bellesa femenina a la València de la baixa Edat Mitjana”, *Debats*, 16 (1986), pp. 4-19. Publicado también en *Ullal*, 9 (1986), pp. 56-66.
- “Cuidar el cuerpo, cuidar la imagen: los paradigmas de la belleza femenina en la Valencia bajomedieval”, en *Les soins de beauté au moyen age et aux debuts des temps modernes* (Actes du IIIe Colloque International. Grasse 26-28 avril 1985), Nice, Université de Nice, Centre d’études médiévales (1987), pp. 61-86.
- “Cristianos feudales en Valencia. Aspectos sobre la formación del territorio y de la sociedad”, F. Mañllo Salgado (ed.), *España. Al-Andalus. Sefarad: síntesis y nuevas perspectivas*, Salamanca (1988), pp. 49-67.
- “Organización del trabajo y de la industria precapitalista”, en *Historia del pueblo valenciano*, Valencia, Ed. Diario Levante (1988), tomo I, pp. 301-310.
- “L’evolució econòmica”, en *Història del País Valencià*, vol. II, *De la conquesta a la federació hispànica*, E. BELENGUER (coord.), Barcelona, Edicions 62 (1989), pp. 267-324.
- “Historia local e historia general entre política y cultura del territorio”, en *L’espai viscut. Col·loqui internacional d’història local*, València, Diputació de València (1989), pp. 43-70.
- “El mundo urbano: propuestas y perspectivas de la investigación medieval”, *Millars. Geografía e Historia*, XIII (1990), pp. 57-66.
- “Valencia y la expansión mediterránea de la Corona de Aragón”, *La Corona d’Aragó. El regne de València en l’expansió mediterrània (1238-1492)*, (Catálogo de la ex-

- posición. Palau de les Corts Valencianes, abril-juny 1991), València (1991), pp. 81-88.
- “Formas del poder y de organización de la sociedad en las ciudades castellanas de la baja Edad Media”, R. PASTOR y otros, *Estructuras y formas de poder en la historia*, Salamanca, Ediciones Universidad de Salamanca (1991), pp. 23-49.
- “Corporaciones de oficio, acción política y sociedad civil en Valencia”, *Cofradías, gremios y solidaridades en la Europa medieval* (XIX Semana de Estudios Medievales. Estella 1992), Pamplona, Gobierno de Navarra (1993), pp. 253-284
- “Economía y sociedad feudo-señorial: cuestiones de método y de historiografía”, en E. SARASA Y E. SERRANO (eds.), *Señorío y feudalismo en la Península Ibérica (ss. XII-XIX)*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico (1993), vol. I, pp. 17-50.
- “An Island for Itself y el Mediterráneo de R. S. Epstein”, *Revista d’història medieval*, 5 (1994), pp. 133-136.
- “El desarrollo del comercio y de la industria: mercados, mercaderes y artesanos”, en *Historia de Zamora, I: De los orígenes al final del Medievo*, Zamora, Diputación de Zamora (1995), pp. 505-541.
- “El Mediterráneo medieval y la idea de Europa. Introducción”, en *Revista d’Història Medieval*, 6 (1995), pp. 7-17.
- “El Puerto de Santa María, los genoveses y el Mediterráneo occidental”, *El puerto de Santa María entre los siglos XIII y XVI. Estudios en homenaje a Hipólito Sancho de Sopranis en el centenario de su nacimiento*, El Puerto de Santa María, Ayuntamiento (1995), pp. 5-36.
- “Pròleg”, a *L’univers dels prohoms (Perfils socials a la València baix-medieval)*, València, Eliseu Climent editor (1995), pp. 7-15.
- “La seda en Valencia en la Edad Media”, en *España y Portugal en las rutas de la seda. Diez siglos de producción entre Oriente y Occidente* (junto a G. NAVARRO), Barcelona: Publicaciones de la Universidad de Barcelona (1996), pp. 183-200.
- “L’economia: produir i comerciar”, en *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*, vol. III, *La forja dels Països Catalans. Segles XIII-XV*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana (1996), pp. 96-115.
- “Señoríos jurisdiccionales y poderes públicos a finales de la Edad Media”, en *Poderes públicos en la Europa medieval: principados, reinos y coronas* (XXIII Semana de Estudios Medievales. Estella 1996), Pamplona, Gobierno de Navarra (1997), pp. 69-116.
- “Valencia y la expansión mediterránea de la Corona de Aragón”, en D. ABULAFIA Y B. GARÍ (eds.), *En las costas del Mediterráneo occidental. Las ciudades de la Península Ibérica y del reino de Mallorca y el comercio mediterráneo en la Edad Media*, Barcelona, Editorial Omega (1997), pp. 155-170.
- “Silk in Valencia in the Middle Ages”, en *Spain and Portugal in the silk routes. Ten centuries of production and trade between East and West*, Barcelona, Publicaciones de la Universidad de Barcelona (1998), pp. 101-110.
- “De mercaderes a caballeros”, en *Revista d’Història Medieval*, 9 (1998), pp. 249-260.

- “Ciudad, comercio y economía artesana”, en *La historia medieval en España. Un balance historiográfico (1968-1998)*, (XXV Semana de Estudios Medievales. Estella 1998), Pamplona, Gobierno de Navarra (1999), pp. 603-658.
- “La idea de Europa y la cultura de las elites mercantiles”, *Aragón en la Edad Media: sociedad, culturas e ideologías en la España bajomedieval* (Sesiones de trabajo. Seminario de Historia Medieval), Zaragoza, Publicaciones de la Universidad de Zaragoza (2000), pp. 115-132.
- “El entorno eclesiástico de Alejandro VI. Nota sobre la formación de la clientela política borgiana (1429-1503)”, en *Roma di fronte all’Europa al tempo d’Alessandro VI* (Atti del Convegno, Città del Vaticano-Roma, 1-4 dicembre 1999), a cura di M. CHIABÓ *et alii*, Roma, Roma Rinascimento (2001), pp. 27-58 (Junto a J.M. CRUSELLES).
- “El comercio en el Mediterráneo entre 1490 y 1530”, en *De la unión de las Coronas al Imperio de Carlos V* (Actas del Congreso Internacional. Barcelona, febrero 2000), E. BELENGUER (Coord.), Madrid, Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V (2001), vol. I, pp. 85-116.
- “Del Mediterráneo al Atlántico. Mercaderes, productos y empresas italianas entre Valencia y Portugal (1450-1520)”, en colaboración con D. IGUAL LUIS, en *Portogallo mediterraneo*, a cura di L. ADAO DA FONSECA y M.E. CADEDDU, Cagliari, Consiglio Nazionale della Ricerca. Istituto sui rapporti italo-iberici (2002), pp. 143-194.
- “Ricerche valenzane sul mondo urbano dell’Europa mediterranea (secoli XIV-XVI)”, en colaboración con G. NAVARRO y D. IGUAL LUIS *Medioevo. Saggi e rassegne*, 25 (2002), pp. 111-142.
- “Medievalismo histórico e historiográfico”, en *Medievalisme: noves perspectives*, F. SABATÉ y J. FARRÉ (coord.), Lleida, Pagés Editors (2003), pp. 19-31.
- “Metrópolis y hombres de negocios”, en *Las sociedades urbanas en la España Medieval* (XXIX Semana de Estudios Medievales. Estella 2002), Pamplona, Gobierno de Navarra (2003), pp. 277-310.
- “Fernando III y el Mediterráneo”, en *Fernando III y su tiempo (1201-1252)* (VIII Congreso de Estudios Medievales. León), Ávila, Fundación Sánchez Albornoz (2003), pp. 157-181.
- “Nápoles en el mercado mediterráneo de la Corona de Aragón”, en *El Reino de Nápoles y la monarquía de España entre agregación y conquista (1485-1535)*, G. GALASSO y C.J. HERNANDO SÁNCHEZ (eds.), Madrid-Roma, Real Academia de España en Roma (2004), pp. 265-289.
- “La crisis bajomedieval, un tiempo de conflictos”, en *Conflictos sociales, políticos e intelectuales en la España de los siglos XIV y XV* (XIV Semana de Estudios Medievales. Nájera 2003), J.I. de la IGLESIA DUARTE (Coord.), Logroño, Instituto de Estudios Riojanos (2004), pp. 13-48.
- “La economía de la Corona de Aragón a finales de la Edad Media”, en *Los Reyes Católicos y la monarquía de España*, Madrid, Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales (2004), pp. 125-136.

- “Consecuencias demográficas y económicas de las epidemias del siglo XV en la Corona de Aragón”, en *Le epidemie nei secoli XIV-XVII*, a cura di A. LEONE y G. SANGERMANO, Salerno, Laveglia (2006), pp. 159-188.
- “El siglo de oro del comercio valenciano”, en *El comercio y el Mediterráneo. Valencia y la cultura del mar*, I. AGUILAR CIVERA (coord.), Valencia, Generalitat Valenciana (2006), pp. 111-133.
- “Mercado inmobiliario, crédito y crecimiento urbano medieval en Valencia”, en *Mercado inmobiliario y paisajes urbanos en el Occidente europeo (siglos XI-XV)*, (XXXIII Semana de Estudios Medievales. Estella 2006), Pamplona, Gobierno de Navarra (2007), pp. 377-415.
- “El segle XV: expansió i crisi en la perspectiva econòmica”, en *Història de la Corona d’Aragó*, vol. I: *L’època medieval*, Ernesto BELENGUER (dir.), Antoni FURIÓ (coord.), Barcelona, Edicions 62 (2007), pp. 305-349.
- “El comercio de Valencia con Italia entre la Edad Media y la Moderna”, en *Reino y ciudad. Valencia en su historia*, 8. (Catálogo de la Exposición. Valencia 18 abril-15 julio 2007) L.M. ENCISO (dir.), Valencia, Generalitat Valenciana (2007), pp. 109-124.
- “Un reino de ciudades y villas”, en *La Gran Historia de la Comunitat Valenciana*, Valencia, Editorial Prensa Valenciana (2007), vol.3, pp. 146-164.
- “El comercio en el Mediterráneo catalano-aragonés: espacios y redes”, en *Comercio y hombres de negocios en Castilla en tiempos de Isabel la Católica*, H. CASADO ALONSO y A. GARCÍA-BAQUERO (dirs.), Madrid, Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales (2008), pp. 123-150.
- “La economía de la ciudad de Valencia en el siglo XIII”, en *Jaume I, legislador. El Reino de Valencia*, (Catálogo de la Exposición. Valencia 15 octubre 2008-4 enero 2009), Valencia, Generalitat Valenciana (2008), pp. 197-205.
- “Prologo”, a *Mercanzie e denaro: la corrispondenza datiniana tra Valenza e Mallorca (1395-1398)*, edizione a cura di Angela ORLANDI, València, Universitat de València (2008), pp. 7-10.
- “La organización empresarial y financiera”, en *La ciudad de Valencia. Historia, Geografía, Arte*, Valencia, Publicaciones de la Universidad de Valencia (2009), pp. 128-135.
- “‘Ego... considerans me devenisse in massimam penuriam et inopiam’. Mecanismos de promoción y fracaso de la burguesía urbana”, en *Ricos y pobres: opulencia y desarraigo en el Occidente medieval* (XXXVI Semana de Estudios Medievales. Estella 2009), Pamplona, Gobierno de Navarra (2010), pp. 275-306.
- “Fuentes de derecho privado: protocolos notariales e historia económica”, en *Dove va la storia económica? Metodi e prospettive. Secc.XIII-XVIII*, (Atti della Quarantesima Settimana di Studi. Prato 2010), a cura di F. AMMANNATI, Florencia, Firenze University Press (2011), pp. 225-248.
- “El estudio como inversión. Estudiantes valencianos en Italia y banca internacional”, en *Roma e il papato nel Medioevo. Studi in onore di Massimo Miglio*, vol.I: *Percezioni, scambi, pratiche*, a cura di Amedeo DE VINCENTIIS, Roma, Edizioni di storia e letteratura (2012), pp. 403-418.

- “Les funcions econòmiques del patriciat urbà en el segle XIII”, en *Jaume I i el seu temps 800 anys després* (Encontres acadèmics de Castelló, Alacant i València. Actes), R. NARBONA VIZCAÍNO (ed.), València, Fundació Jaume II el Just - Universitat de València (2012), pp. 207-226.
- “Élites y patriciado en la Corona de Aragón. Perspectiva comparada (siglo XIII)”, en *Uomini paesaggi storie. Studi di storia medievale per Giovanni Cherubini*, vol. I, a cura di Duccio Balestracci y otros, Siena, Salvietti e Barabuffi Editori (2012), pp. 115-130.
- “Mercanti nel triangolo Valenza, Italia ed Africa mediterranea”, en *Contributi IV Settimana di studi medievali* (Roma, 28-30 maggio 2009), a cura di Valeria De Fraja e Salvatore Sansone, Roma, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo (2012), pp. 197-202.
- “Consideraciones conclusivas”, en *I paesaggi agrari d’Europa (secoli XII-XV)* (Venticquattresimo Convegno Internazionale di studi. Pistoia 16-19 maggio 2013), Roma, Viella (2015), pp. 627-639.
- “Al final de mucho. Conclusiones sobre identidades urbanas e historia medieval”, en P. IRADIEL, G. NAVARRO, D. IGUAL y C. VILLANUEVA (eds.), *Identidades urbanas Corona de Aragón- Italia. Redes económicas, estructuras institucionales, funciones políticas (siglos XIV-XV)*, Zaragoza, Prensas de la Universidad de Zaragoza (2016), pp. 327-342.
- “Definire e misurare la crescita economica medievale”, en *La crescita economica dell’Occidente medievale. Un tema storico non ancora esaurito* (Venticinquesimo Convegno Internazionale di Studi. Pistoia, 14-17 maggio 2015), Roma, Viella (2017), pp. 25-46.
- “Antes de la identidad, las identidades. Reflexiones desde la periferia”, en J.A. PARDOS, J. VIEJO, J.M. IÑURRITEGUI, J.M. PORTILLO, F. ANDRÉS (eds.), *Historia en fragmentos. Estudios en homenaje a Pablo Fernández Albaladejo*, Madrid, UAM ediciones (2017), pp. 809-820.

Ramon Ferrer Navarro

PUBLICACIONES DE RAMON FERRER NAVARRO

Llibres

- La exportación valenciana en el siglo XIV*, Zaragoza, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Escuela de Estudios Medievales (1977), 336 p.
- Conquista y repoblación del Reino de Valencia*, Valencia, Del Cenia al Segura (1999), 325 p.
- Documentos y datos para un estudio toponímico de la Región valenciana*, en colaboración con María de los Desamparados CABANES PECOURT y Abelardo HERRERO ALONSO, Valencia (1981), 459 p.
- Luis Duart Alabarta i Antonio Magraner Rodrigo, dos amantes de la cultura y tradiciones valencianas: discurso leído el día 6 de junio de 2002 en su recepción como académico de número por Ilmo. Sr. D. Antonio Magraner Duart y contestación del académico de número Ilmo. Sr. D. Ramón Ferrer Navarro*, Valencia, Real Academia de Cultura Valenciana (2002), 40 p.

Articles en revistes científiques i capítols de llibre

- “Algunos aspectos de los mercaderes en la Navarra del siglo XIV”, *Príncipe de Viana*, XXXII, 124-125 (1971), pp. 201-213.
- “Entorno medieval de Sor Isabel de Villena en su Vita Christi”, *Ligarzas*, 4 (1972), pp. 287-297.
- “Los puertos del reino de Valencia durante el siglo XIV”, *Saitabi: Revista de la Facultat de Geografia i Història*, 25 (1975), pp. 103-118.
- “Aspectos económicos de la Inquisición turolense a finales del siglo XV”, *Ligarzas*, 7 (1975), pp. 275-302.
- “Una nota a la voz de ‘abueltas’”, *Ligarzas*, 7 (1975), pp. 81-84.
- “Data historica oscense (1097-1155)”, *Homenaje al Dr. D. Juan Reglà Campistol*, vol. 1, Valencia, Universidad de Valencia, Facultad de Filosofía y Letras (1975), pp. 79-92.
- “Los judíos en el comercio valenciano durante el siglo XIV”, *Primer Congreso de Historia del País Valenciano: celebrado en Valencia del 14 al 18 de abril de 1971*, vol. 2 (Prehistoria, Edades Antigua y Media), Valencia, Universidad de Valencia (1980), pp. 553-566.
- “La repoblación de una comarca alicantina: la serranía de Alcoy”, *Anales de la Universidad de Alicante: Historia medieval*, 1 (1982), pp. 9-28.
- “Repoblación de tierras alicantinas por Jaime I”, *Anales de la Universidad de Alicante: Historia medieval*, 2 (1983), pp. 33-48.
- “La repoblación del Reino de Valencia vista a través del ‘Libre del Repartiment’”, *Anals de la Real Acadèmia de Cultura Valenciana*, 64 (1986), pp. 63-88.
- “El Fuero de Aragón y la pretendida dualidad valenciana”, *Aragón en la Edad Media*, 8 (1989), pp. 257-270.

- “Repoblación y feudalismo en el reino de Valencia”, *En torno al feudalismo hispánico: I Congreso de Estudios Medievales*, Ávila, Fundación Sánchez Albornoz (1989), pp. 401-416.
- “Aspectes demogràfics de la conquesta: població preexistent i repoblació en el Regne de València”, *En torno al 750 aniversari: antecedents y conseqüències de la conquesta de València*, Vol. 1, València, Consell Valencià de Cultura (1989), pp. 319-334.
- “Las ciudades en el reino de Valencia durante la Baja Edad Media”, *Concejos y ciudades en la Edad Media hispánica: II Congreso de Estudios Medievales*, Ávila, Fundación Sánchez Albornoz (1990), pp. 175-198.
- “Conquista y Repoblación de la Vall de Bayrén”, *Serie històrica. Academia de Cultura Valenciana. Aula de Humanidades y Ciencias*, 7 (1991), pp. 89-109.
- “Una pagina del Dotzé de Francesc Eiximenis”, *Revista de Filologia Valenciana*, 3 (1996), pp. 95-104.
- “La repoblació de Xativa”, *Revista de Filologia Valenciana*, 3 (1996), pp. 73-94.
- “El profesor Ubieta y el Medievalismo Hispano”, *Revista de Historia Jerónimo Zurita*, 73 (1998), pp. 89-116.
- “¿Un nuevo autor del poema del Mío Cid?”, *Serie històrica. Academia de Cultura Valenciana. Aula de Humanidades y Ciencias*, 21, ejemplar dedicado a Rodrigo Díaz de Vivar, *el Cid Campeador* (2000), pp. 63-84.
- “La Orden de San Juan del Hospital y la Repoblación del Reino de Valencia en el siglo XIII: aspectos socioeconómicos”, en colaboración con Jose María BOLUDA SANAMBROSIO, *Actas del Primer Simposio Histórico de la Orden de San Juan en España: Madrid, 25-29 de marzo de 1990, Consuegra, 30 de marzo de 1990*, Toledo, Diputación Provincial de Toledo (2003), pp. 99-102.
- “Onomàstica i mobilitat de la població de Vila-real (segles XV-XVI)”, *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 81, 1 (2005), pp. 353-369.
- “Onomàstica medieval valenciana: la comarca de la Plana Baixa”, *Societat d’Onomàstica: Butlletí Interior*, 108-109 (2008), pp. 157-183.
- “La emigración aragonesa a la ciudad de Valencia durante el siglo XIV”, *Aragón en la Edad Media*, 20, *Homenaje a la profesora M.^a de los Desamparados Cabanes Pecourt*, (2008), pp. 321-334.
- “Relaciones de Alfonso el Magnánimo con la ciudad y el Reino de Valencia”, *Debats*, 104, ejemplar dedicado a *Alfonso el Magnánimo y su tiempo* (2009), pp. 40-4.
- “La mobilitat dels linatges de Xàtiva durant l’Edat Mitjana”, *Actes de la III Jornada d’Onomàstica: Xàtiva, 2008*, València, Publicacions de l’Acadèmia Valenciana de la Llengua (2010), pp. 89-96.
- “Recorregut valencià dels cognoms procedents de Lleida a partir del Llibre del Repartiment”, en colaboración con Emili Casanova, *Societat d’Onomàstica: Butlletí Interior*, 119 (2010), pp. 117-126.